

РОЗРОБКА СПЕЦІАЛЬНОГО ІСТРУМЕНТАРІЮ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена актуальній темі розвитку емоційного інтелекту студентів у навчальному процесі з використанням спеціально розробленого інструментарію, до якого автор статті відносить: методики для періодичного діагностування рівня розвитку емоційного інтелекту в процесі вивчення конкретної навчальної дисципліни; програму, зміст якої збагачено знаннями теорії емоційного інтелекту; навчальний посібник, доповнений теоретичним матеріалом з емоційного інтелекту, практичними завданнями і вправами для розвитку емоційного інтелекту та можливими шляхами його використання у практичній професійній діяльності.

Ключові слова: емоційний інтелект, професіоналізм, професійна діяльність, розвиток емоційного інтелекту у навчальному процесі.

В.В.Зарицкая

РАЗРАБОТКА СПЕЦИАЛЬНОГО ИНСТРУМЕНТАРИЯ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена актуальной теме развития эмоционального интеллекта студентов в учебном процессе с использованием специально разработанного инструментария, к которому автор статьи относит: методики для периодического диагностирования уровня развития эмоционального интеллекта в процессе изучения конкретной учебной дисциплины; программу, содержание которой обогащено знаниями теории эмоционального интеллекта; учебное пособие, дополненное теоретическим материалом по эмоциональному интеллекту, практическими заданиями и упражнениями для развития эмоционального интеллекта и возможными путями его использования в практической профессиональной деятельности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, профессионализм, профессиональная деятельность, развитие эмоционального интеллекта в учебном процессе.

V.V. Zaritskaya

WORKING OUT SPECIAL INSTRUMENTS FOR STUDENTS' EMOTIONAL INTELLIGENCE DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF LEARNING

The article is devoted to the topic of students' emotional intelligence development within the process of learning with the usage of special instruments: a test for finding out the level of emotional intelligence development within a particular academic program; a program with enriched contents; a studying guide supplied with information about emotional intelligence; practical tasks for emotional intelligence development.

Key words: emotional intelligence, professionalism, professional activity, emotional intelligence development within the process of learning.

Актуальність. Психологічний вплив оточуючого середовища багато в чому обумовлює характер спілкування і діяльності, процеси адаптації, засоби і методи

життєвизначеності, спричинені особливостями емоційного сприймання цього впливу та здатністю індивіда адекватно реагувати на нього завдяки умінню контролювати та регулювати прояв своїх емоцій.

З огляду на це проблема емоційної культури людини була і залишається актуальною протягом усієї історії розвитку людського суспільства. Основою емоційної культури є емоційний інтелект, який дослідники цього феномену визначають як здатність розуміти стосунки особистості, репрезентовані в емоціях, і керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу та синтезу [2, 282].

Практика показує, що найбільших успіхів у житті і професійній діяльності – досягають ті люди, які у критичні моменти здатні взяти себе в руки і не допускати перебільшеного прояву як негативних емоцій (гніву, роздратованості, зневіри, страху, страждань, впаданню у відчай та ін.), так і позитивного (захвату, надмірної радості, позитивного здивування та ін.), тобто люди, які здатні керувати своїми емоціями.

Вченими встановлено, що розумність дій людини в конкретній ситуації залежить не тільки від її змісту чи складності, але й від того, як людина ставиться до цієї ситуації, тобто від її суб'єктивного входження в ситуацію і, звичайно, від її емоційного стану при цьому, активності та продуктивності роботи інтелекту, стверджує О.О. Бодальов [3, 128], наскільки в неї розвинені емоційно-вольові здатності: емоційно-позитивне сприйняття стосунків з іншими; свідоме оцінювання реальної життєвої ситуації і здатність відповідно діяти; долати хвилювання; протидіяти життєвим ускладненням та ін. [7, 88], настільки в неї розвинена в цілому емоційна культура [11, 145].

Якщо людина наділена здатністю мобілізувати розум, почуття, волю в конкретній ситуації, то вона розсудливо веде себе у будь-якій емоційно напруженій ситуації, тобто емоційно розумно діє у кожному конкретному випадку.

У зв'язку з цим зростає зацікавленість науковців проблемою співвідношення емоцій і розуму, їх взаємодії і взаємовпливу.

В сучасних психологічних дослідженнях стверджується, що поряд із загальною орієнтацією у світовому просторі необхідна і емоційна орієнтація, яка полягає у здатності безпосередньо розпізнавати емоційні стани інших і будувати свої емоційні стосунки з ними, зауважує І.Н. Андрєєва [1, с. 17] і доводить, що існує чітка залежність успішності функціонування індивіда від точності його емоційної орієнтації, яка особливо важлива в період складного і багатогранного сучасного суспільства як динамічного соціального організму зі все зростаючими в ньому системними змінами, що обумовлює гостру потребу розвитку потенціалу емоційного інтелекту задля її ефективної адаптації до змінених умов життя і успішної самореалізації у професійній діяльності.

Л.Ф. Бурлачук, О.С. Кочарян, М.Є. Жидко [4], досліджуючи проблеми психотерапії, вказують на пряму залежність і взаємообумовленість когнітивних, емоційних і поведінкових процесів: порушені когнітивні процеси супроводжуються емоційними і поведінковими проблемами, а емоційна неврівноваженість людини заважає правильному протіканню когнітивних процесів.

Зарубіжні вчені, зокрема, П. Саловей і Дж. Майер [8] емоційний інтелект розглядають як важливу складову життєдіяльності людини і визначають цей термін як здатність людини сприймати, виражати і розуміти емоції та управляти ними. Вони доводять, що емоційно інтелектуальні люди відзначаються високим ступенем самосвідомості і справляються з будь-якими перепонами, не дозволяючи емоціям шкодити їм через дисфункціональну депресію, тривожність чи гнів. Вони емоційно мудрі, знають, що і як сказати у складній ситуації, тому більш успішні у професійній діяльності, у кар'єрному зростанні, сімейних стосунках, ніж ті, які розумніші в знаннях, але слабо володіють емоційним інтелектом.

З огляду на вище викладене розвиток емоційного інтелекту студентів у навчальному процесі не просто важливий і бажаний, для цього є об'єктивні передумови, бо відбувається уже усвідомлене ними соціальне і професійне становлення. В цій ситуації важливим є створення відповідних психоаналітичних

умов в освітньому закладі (налаштованості учасників освітнього процесу на максимальний розвиток емоційного інтелекту в процесі вивчення навчальних дисциплін, особливо психологічних і професійно спрямованих).

Постановка проблеми.

Мета дослідження: показати, що для успішного розвитку емоційного інтелекту стосунків мусить бути розроблений спеціальний інструментарій в структурі вивчення конкретної навчальної дисципліни.

Результати.

Емоційний інтелект є однією з головних складових у досягненні максимального успіху у професійній діяльності та відчуття щастя, на що наголошують багато зарубіжних вчених, які розробляли концепцію емоційного інтелекту (Андрєєва І.М., Бар-Он Р., Гарднер Г., Горскова Г.Г., Гоулман Д., Саваф А., Саловей П., Стайн Дж., Хейн С. та інші, а також українські вчені: Березюк Г, Елькінбард О.Б., Коврига, Носенко Е.Л., Філеботар А.І. та інші.

Так, Філіпова І. [12, 68-69] відзначає, що якщо у ХХ столітті в дипломатії, управлінні, бізнесі важливим був логічний інтелект, то у ХХІ столітті, коли процес глобалізації охопив усі сфери життя, актуальним є емоційний інтелект і пов'язані з ними форми практичного і творчого інтелекту. Вона відзначає, що люди часто не шанують і не користуються емоційним інтелектом, бо не усвідомлюють його значущості і не навчені ним користуватися у повсякденному житті і професійній діяльності.

Щоб наше життя мало сенс і щоб люди були успішними, треба мати настановлення на успіх і добре розуміти свій внутрішній світ, прихований під ідеалізацією, контролем, риторикою. Емоційні переживання допомагають пізнати і залишити в пам'яті певні думки, надають людині відваги і впевненості, є джерелом енергії і глибоких почуттів, захоплення і правдивості. Якщо прислухатись до них, то емоційний інтелект дозволяє глибше і повніше зрозуміти себе й оточення, спонукає вчитись, творити, налагоджувати співпрацю та досягати успіху. Зокрема, І. Філіпова на основі своїх досліджень робить висновок про те, що високий емоційний інтелект допомагає збалансувати емоції і

розум, відчути внутрішню свободу та відповідальність за себе, усвідомити власні потреби і мотиви поведінки, рівновагу, а також скорегувати стратегію і тактику власного життя. Вона експериментально довела, що суттєво підвищити рівень емоційного інтелекту, зокрема, студентів цілком можливо, але не за допомогою традиційних програм навчання, а шляхом паралельного вивчення теорії емоційного інтелекту, виконання циклу спеціальних завдань з навчальної дисципліни, де суттєве значення має розуміння і міра прояву емоцій, емоційного зворотного зв'язку з іншими і особистого ентузіазму сто воно досягнутих змін у собі.

Вище зазначене зайвий раз доводить доцільність розробки програм і навчальних посібників з психологічних і професійно спрямованих дисциплін, збагачених теоретичними знаннями з емоційного інтелекту, завданнями і вправами, які дають можливість набувати досвіду розпізнавати, розуміти, пояснювати, визначати причини виникнення та прояву своїх і чужих емоцій та способів їх використання у конкретних ситуаціях відповідно до змісту теми, яка вивчається. Використання знань з кожної навчальної теми у майбутній професійній діяльності передбачає прояв певних емоцій і способів їх використання для розв'язання конкретних професійно значущих суперечностей чи конфліктів.

З огляду на це студентам слід пропонувати спеціальні методики, за допомогою яких вони можуть продіагностувати рівень власного емоційного інтелекту або окремих його складових і зробити конкретні висновки щодо самовдосконалення окремих аспектів свого емоційного інтелекту.

Для цього можна використати методики, які пропонуються у науковій літературі, або самим скласти перелік суджень, які дозволяють виявити рівень розвитку конкретних складових емоційного інтелекту у контексті навчальної дисципліни, що вивчають студенти. Періодичне самодіагностування студентами досвіду у використанні емоцій для розв'язання професійно важливих завдань чи стосунків між працюючими є стимулом для їх самовдосконалення, а для викладачів інформація про рівень розвитку конкретних складових емоційного

інтелекту слугує основою для розробки таких конкретних завдань чи практичних вправ, які б сприяли інтенсифікації розвитку необхідних складових емоційного інтелекту.

На нашу думку, спеціальний інструментарій для розвитку емоційного інтелекту мусить складатися щонайменше з трьох частин: підбору діагностичного матеріалу, розробки програми, підготовки навчального посібника, збагаченого знаннями і практичним матеріалом для використання емоцій у розв'язанні конкретних професійно обумовлених проблем, завдань, прийняття рішень, налагодження стосунків між працюючими тощо.

Перша частина: діагностичні тести для виявлення рівня розвитку емоційного інтелекту або окремих його складових, базовими серед яких нами визначені такі: здатність особистості розуміти власні емоції; здатність особистості до самоконтролю і саморегуляції емоцій; здатність розуміти емоції інших; здатність використовувати емоції у конкретних умовах спілкування і діяльності.

Діагностичні тести повинні відповідати змісту того матеріалу, що вивчається в плані впливу емоцій і яких саме для його використання у практичній професійній діяльності. Кожна тема передбачає використання певних діагностик, які є в науковій літературі або розроблених викладачем даної навчальної дисципліни. Аналіз використаних діагностичних методик дасть можливість визначити перелік методик, які в сукупності будуть забезпечувати якомога повніше виявлення рівня розвитку емоційного інтелекту або розробити загальну методику виявлення рівня розвитку емоційного інтелекту, яка буде складатись з переліку суджень, що пропонувалися студентам викладачем конкретної навчальної дисципліни.

Такий підхід до діагностування рівня розвитку емоційного інтелекту дозволить вчасно коректувати слабкі місця у цьому процесі і удосконалювати зміст, форми і методи вивчення даної дисципліни з урахуванням обов'язковості розвитку емоційного інтелекту в структурі вивчення професійно чи психологічно спрямованих дисциплін, які мають суттєве значення для підготовки студентів до професійної діяльності.

Друга частина: удосконалення програми з даної навчальної дисципліни за рахунок включення до кожної теми певної інформації про емоційний інтелект. Щоб не перевантажувати вивчення даної дисципліни, інформація про емоційний інтелект повинна відповідати змісту навчального матеріалу з конкретної теми. Наприклад, якщо тема присвячена вивченню поняття і сутності певного явища чи процесу, то і інформація про емоційний інтелект повинна бути присвячена визначенню поняття і сутності цього феномену. Так мусять бути доповнені усі теми, модулі навчальної дисципліни, причому інформація про емоційний інтелект повинна бути так розміщена в програмі, щоб вона за обсягом була невелика, а за змістом відображала якомога повніше цінність емоційного інтелекту чи окремих його складових для більш усвідомленого засвоєння матеріалу даної навчальної дисципліни і застосування набутих знань і умінь для практичної професійної діяльності у майбутньому. Розробка програми збагаченої психологічним змістом буде слугувати основою для творчого підходу викладача до побудови як лекційних, так і практичних занять.

Третя частина: навчальний посібник, збагачений теоретичним матеріалом з емоційного інтелекту або підготовка методичних рекомендацій, що доповнювали б зміст навчального матеріалу з даної дисципліни і практичними завданнями емоційно-когнітивного характеру і сприяли розвитку емоційного інтелекту в цілому, а також усвідомленню цінності цих знань і умінь для фахової підготовки студентів в процесі навчання.

У навчальному посібнику відповідно до програми навчального курсу, забезпеченні високої якості засвоєння навчального матеріалу та усвідомлення його значущості для практичної підготовки до професійної діяльності кожна тема повинна включати: 1) теоретичний матеріал з даного курсу і відповідного з теорії емоційного інтелекту; 2) контрольні запитання за змістом теоретичного матеріалу для перевірки якості його засвоєння кожним студентом; проблемні запитання, які носять дискусійний характер і дають можливість викладачу виявити рівень усвідомленості вивченого матеріалу, варіанти творчого підходу студентів до трактування певних понять, форм і методів роботи у відповідності з вивченою

темою, здатність студентів аналізувати певні явища, робити обґрунтовані висновки щодо цінності цих знань для практичної професійної діяльності і подальшого удосконалення професіоналізму; 3) можливі теми рефератів, спрямованих на поглиблене вивчення певних аспектів даної теми, напрацювання студентами досвіду: а) роботи з науковою літературою; б) розвитку здатності до аналізу і синтезу наукової інформації; в) виявленню певних закономірностей, властивостей, ознак досліджуваного явища; г) впливу емоційного інтелекту на розв'язання чи попередження певних суперечностей чи конфліктних ситуацій; д) вмінню робити обґрунтовані, виважені висновки; е) формулювати можливі рекомендації для удосконалення досліджуваного явища чи розв'язання проблеми, яка визначена у темі реферату; 4) практичні завдання і вправи, спрямовані на напрацювання практичного досвіду використання знань з даної теми (з урахуванням знань емоційно-когнітивного характеру) для здійснення певних конкретних аспектів професійної діяльності; 5) конкретні діагностичні методики, які дають можливість визначити рівень розвитку відповідних складових емоційного інтелекту в процесі вивчення даної теми.

Вивчення будь-якої навчальної дисципліни, збагаченої матеріалами, пов'язаними з розвитком емоційного інтелекту проходить, як правило, п'ять основних етапів.

Перший етап – самоусвідомлення студентами необхідності прийняття рішень про самовдосконалення у даному напрямку. На цьому етапі важливу роль відіграє позиція викладача, пов'язана з обґрунтуванням цінності високого рівня емоційного інтелекту для успішного оволодіння даною навчальною дисципліною і більш якісної підготовки до професійної діяльності, зокрема, емоційної готовності до цієї діяльності.

Другий етап – само діагностування рівня розвитку конкретних складових емоційного інтелекту, які найбільш виразно проявляються в процесі вивчення даної конкретної теми, що дає змогу кожному студенту визначити свої сильні і слабкі сторони у цьому напрямку і зосередити увагу більше на тих завданнях і вправах, які сприяють розвитку слабкіших сторін емоційного інтелекту.

Самодіагностування корисне тим, що свої недоліки студенти оприлюднюють, а при виконанні конкретних ділових професійно спрямованих вправ намагаються перед іншими студентами демонструвати найкращі свої якості, здатності, вміння, спостерігають за поведінкою і емоційними проявами інших і вчаться переймати усе найкраще.

Третій етап – безпосередня участь у виконанні практичних вправ (елементів ділової гри, що імітує реальний процес професійної діяльності, аналіз якоїсь робочої ситуації суперечок у поглядах на розв’язання виробничих проблем, на підходи до виконання конкретних замовлень, домовленостей, договорів з іншими структурами та інше, стосунків між керівниками і підлеглими, поведінка керівника і прояви його емоцій при прийомі нових співробітників на роботу, а також варіанти поведінки на роботу, а також варіанти поведінки особи, яка влаштовується на роботу та її реакції, якщо пропозиції керівника її влаштовують або не влаштовують). На цьому етапі надзвичайно цінним є участь студента в запропонованих епізодах, хоча не менше значення має спостереження за тим, як це роблять інші студенти.

Четвертий етап – самоконтроль і саморегуляція емоцій в процесі виконання конкретних завдань в присутності інших. На цьому етапі завжди у студентів підвищена емоційна напруга, деяке хвилювання, інколи безпорадність на перших практичних заняттях, але, як показує практика, з кожним наступним практичним заняттям студенти почувають себе більш впевнено емоційно більш спокійно, намагаються стримувати емоції, коли їх за щось критикують, вказують на недоліки. Все це свідчить про те, що ніяка теоретична підготовка без безпосередньої участі студента у виконанні практичних завдань не дає студенту можливості впевнитися у рівні своєї емоційної і професійної готовності до виконання конкретних завдань виробничого характеру.

П’ятий етап – колективний аналіз в групі позитивних моментів і недоліків, оцінка власної діяльності і діяльності інших, обговорення її адекватності реальним проявам емоцій.

Звичайно, такий поділ на етапи умовний, бо вони тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені настільки, що студент усі ці етапи проходить в процесі розв'язання будь-якої ситуації чи професійно спрямованої проблеми. В процесі розв'язання конкретних завдань, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, враховується індивідуальний досвід особистості у цьому напрямку, рівень знань та потенційних можливостей, спираючись на теорію Л.С. Виготського про «зону актуального розвитку». Сам же процес розвитку емоційного інтелекту повинен протікати в «зоні найближчого розвитку» [6, 247]. Л.С. Виготським доведено, що саме зона найближчого розвитку, а не зона актуального розвитку має найбільш суттєве значення для прогнозування динаміки і ефективності розвитку здатностей та посилення можливостей особистості. Зокрема, Л.С. Виготський [5, 448] стверджував, що зона найближчого розвитку допомагає людині визначити завтрашній день, динаміку її розвитку, яка враховує не тільки уже досягнуте в процесі розвитку, але і те, що знаходиться у процесі дозрівання. З цими висновками Л.С. Виготського перекликаються думки В. Гете [10, 112-119], який говорив, що спілкуючись з молодими людьми, як того вони заслуговують, ми робимо їх ще гіршими, тому, якщо поводитись з ними краще, ніж вони заслуговують, ми змушуємо їх ставати кращими, ми начебто авансуємо їх похвалою і підштовхуємо до самовдосконалення.

Цінність виконання вправ, ситуацій, завдань, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, в процесі вивчення навчальних дисциплін полягає в наступному.

По-перше, вони є проміжною ланкою [9, 6] між засвоєнням студентами теоретичних знань та їх практичним застосуванням. Звичайно, перенесення теоретичних знань у практичну діяльність не є прямим, безпосереднім, а проходить ряд перехідних ланок, бо знання з окремих психологічних дисциплін будуються відповідно до внутрішньої логіки тієї чи іншої наукової дисципліни. Ці знання є продуктом розв'язання науково-теоретичних проблем і мають досить узагальнений характер. А практична діяльність студентів потребує перетворення цих знань: з одного боку, вони мусять бути синтезовані та об'єднані навколо

певної практичної проблеми, а з другого – перекладені на мову практичних дій. Аналіз запропонованих ситуацій, проектування способів розв’язання їх, розігрування дій в умовах, запропонованих викладачем, дає змогу заздалегідь, ще до безпосередньої практичної діяльності за фахом перетворювати і синтезувати знання, набуті під час вивчення теоретичних дисциплін, і плідно використовувати їх для досягнення належних результатів у фаховій діяльності.

По-друге, використовувані в процесі підготовки спеціалістів завдання ситуації, вправи за своїм змістом і функціями є навчальними. На відміну від реальних проблем і завдань, з якими має справу спеціаліст – практик, навчальні ситуації, завдання спеціально призначені для цілеспрямованого розвитку у студентів окремих здатностей як складових емоційного інтелекту. Безпосередня практична робота, з якою має справу студент, як і будь-яка реальна практика, обумовлена великою кількістю факторів, що одночасно діють, і їх слід брати до уваги при виробленні рішень. Особливість навчальних завдань полягає в тому, що: по-перше, під час їхнього розв’язання увага студентів фокусується на спеціально підібраних і вкрай обмежених ситуаціях, а це полегшує прийняття рішень; по-друге, в роботі із змодельованими ситуаціями дещо знижується суб’єктивна стурбованість студентів за можливі помилки і наслідки; по-третє, процес розв’язання навчальних завдань відбувається за прямої участі і контролю викладача, який здійснює оперативну корекцію і дає оцінку прийнятим рішенням.

Не зважаючи на вище названі обмежувальні обставини, системна робота в розв’язанні змодельованих ситуацій дає позитивні результати – студенти набувають певного досвіду прояву емоцій, здатностей здійснювати самоконтроль і саморегуляцію їх та розумне використання у налагоджуванні ділових стосунків з партнерами по роботі.

Існують різні способи моделювання ситуацій. Це можуть бути обговорення деяких проблем; конструювання «проектів» розв’язання проблем; психологічні ігри, що імітують реальну взаємодію осіб в професійній діяльності. Однак, в якій би формі не відбувався розгляд цих ситуацій чи завдань, кінцева їх мета – становлення і розвиток власної професійної творчості. Тільки творчість, тільки

щоденне наполегливе вироблення в собі необхідних здатностей розпізнавання, розуміння, прояву, регулювання емоцій, прояву волі і рішучості в подоланні труднощів, збагачення почуттів виведуть студента на шлях високого професіоналізму і успіху у цьому мінливому, непростому ХХІ столітті.

Висновки

Усе вище викладене дозволяє зробити такі висновки.

1. Розвиток емоційного інтелекту у навчальному процесі передбачає наявність спеціального інструментарію.

2. Аналіз впливу емоційного інтелекту на підготовку студентів до професійної діяльності у навчальному процесі показує, що спеціальний інструментарій мусить включати: діагностичні методики, спеціально доповнену теоретичними знаннями з емоційного інтелекту програму вивчення конкретної навчальної дисципліни; навчальний посібник, доповнений відповідним теоретичним матеріалом спеціальними завданнями і вправами, спрямованими на демонстрування впливу емоцій на вирішення професійно обумовлених ситуацій, з одного боку, і напрацювання студентами досвіду розуміти, розпізнавати, пояснювати, контролювати, регулювати та використовувати емоції у конкретних умовах професійної діяльності.

3. Оволодіння високим рівнем емоційного інтелекту значно полегшує професійну діяльність, сприяє швидкому нарощуванню професіоналізму, досягненню успіху і високої результативності праці.

Список літератури

1. Андреева И.Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и тезауруса эмоциональных переживаний в юношеском возрасте // Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития: Материалы международной научно-практической конференции 28-29 апреля 2006 года, г. Санкт-Петербург. – Ч.1. – СПб., 2006. – С. 17-21.

2. Андреева И.Н. Гендерные различия в структуре эмоционального интеллекта у студентов // Женщина. Образование. Демократия: Материалы 7-ой международной научно-практической конференции 10-11 декабря 2004 г., г. Минск. – Минск, 2004. – С. 282-285.

3. Бодалев А.А. О человеке в экстремальной ситуации (эмоциональная и интеллектуальная составляющие отношения в выборе поведения) // Мир психологии. – 2002. – № 4. – С. 127-134.

4. Бурлачук Л.Ф., Кочарян А.С., Жидко М.Е. Психотерапия: учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2007. – 480 с.
5. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 519 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
7. Зарицька В.В. Теоретико-методологічні підходи до вивчення самореалізації особистості у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі // Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: монографія / За ред. В.Й.Бочелюка. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – С. 71-90.
8. Майер Д. Интуиция. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с.
9. Матвієнко О.В. Метод конкретних педагогічних ситуацій. – К. : Українські пропілеї, 2009. – 256 с.
10. Соціалізація індивіда – важлива складова розвитку індивіда // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України. – 2003. – № 2. – С. 112-119.
11. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві / За ред. В.Й. Бочелюка. – Запоріжжя : КПУ, 2009. – 280 с.
12. Філіппова І. Емоційний інтелект як засіб успішної самореалізації // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 68-79.